

EDUCACIÓ EN VALORS: DONES, IGUALTAT I DIFERÈNCIA

Isabel Carrillo Flores

Grup de Recerca Educativa de la Universitat de Vic

RESUM

L'article analitza, en el marc de les polítiques globalitzades i de la legislació vigent en el context espanyol, la situació i les problemàtiques de les dones —violència, precarietat social...—, així com la necessitat de respostes socials i educatives que revisin les pràctiques vigents per integrar una educació en valors respectuosa amb els drets humans de les dones. Es constata, en l'àmbit educatiu, com les polítiques promogudes en els darrers anys no garanteixen la igualtat d'oportunitats, ja que les reformes educatives s'han realitzat seguint els criteris del mercat. Els plantejaments neoliberals de les economies capitalistes s'insereixen en els discursos de la legislació vigent i, des d'aquestes perspectives, no es garanteix que es pugui avançar en la lluita contra l'exclusió i la discriminació. És en aquest context que cal (re)pensar l'educació per incorporar la dimensió ètica, els principis de valor que permeten la trobada de les diferències, el diàleg entre dones i homes en contextos de democràcia moral.

PARAULES CLAU: dones, globalització, drets humans, diferència, igualtat.

ABSTRACT

The article analyzes, within the framework of globalized politics and of the present laws in Spain, the women's situation and the problems that affect them, such as violence or social deprivation, and also the need of social and educational answers that revise the current practices to incorporate a respectful education on values into women's human rights. It is stated, within the sphere of education, that politics that have been en-

couraged during the last years do not guarantee equal opportunities because educational reforms have been carried out in accordance with market criteria. Neoliberal approaches that characterize capitalist economies fall within discourses of the present laws, and from these perspectives no progress in the fight against exclusion and discrimination can be guaranteed. It is in this context that it is necessary to (re)considerate the education so as to incorporate ethical dimension, the value principles that allow the encounter of differences, dialogue between women and men into contexts of moral democracy.

KEY WORDS: women, globalization, human rights, difference, equality.

1. PENSAR LA REALITAT DE LES DONES EN EL SEGLE XXI

Una mirada a realitats pròximes i llunyanes evidencia com dones de diferents països i cultures estan contribuint significativament a construir formes de vida més justes que fan possible la definició d'espais de convivència democràtics.¹ Les seves vides visibles o invisibles són, en aquest món globalitzat, les veus de la resistència, de les revolucions dialògiques que obren l'espai de la consciència crítica i compromesa amb el nostre món. Les trajectòries ètiques i polítiques d'aquestes dones han tingut i tenen com a finalitat la pau i el desenvolupament, i mostren i han mostrat la possibilitat d'una vida més humana allunyada de la violència, del domini i de la marginació que neguen la dignitat i la felicitat de les persones. Les seves propostes mostren alternatives al pensament neoliberal que justifica que el model de vida bona és el que predomina en les societats econòmicament opulentes del «nord» —societats aparentment desenvolupades.² La fas-

1. És interessant consultar la secció «Mujeres», al diari *El País*, que es publica en l'edició de diumenge i visibilitza les accions per a la igualtat i la justícia social que dia a dia realitzen dones d'arreu del món.

2. «El desarrollo es un concepto ideológico, que supone la definición de un proyecto social que sea el objetivo de su puesta en práctica, lo que implica simultáneamente la existencia de valores y de mecanismos. Para evitar el temor de que este proyecto se convierta en una utopía pura y simple, los “realistas” conciben el desarrollo “posible” (el único posible) como el ajuste inteligente entre las tendencias espontáneas del sistema capitalista, reduciendo, de esta manera, el concepto de *desarrollo* al de la *expansión del mercado* (sobre la base de las relaciones sociales propias del capitalismo), y eludiendo, en consecuencia, todo objetivo de transformación cualitativa que vaya más allá de las lógicas fundamentales del sistema.

»No solamente se produce la identificación entre crecimiento (definido por las normas de la acumulación capitalista) y desarrollo, sino que el conjunto de valores colectivos se somete a la racionalidad instrumental determinada por los objetivos del mercado. Ahora bien, el capitalismo globalizado realmente existente es, por naturaleza, polarizante, haciendo vanas, en consecuencia, todas

cinació que desperten aquestes societats industrialitzades, tecnològiques, de la informació, del consum... té el perill de derivar en el desig i l'acceptació acrítica dels «valors», de l'estil de vida dels que suposadament formen part de l'elit privilegiada de la classe benestant, amb la conseqüent devaluació, i pèrdua, dels valors de la pròpia cultura. En el marc del desenvolupament economicista que propugna el pensament neoliberal han augmentat les distàncies entre els països «desenvolupats» i «en via de desenvolupament»; entre classes socials benestants —rics— i classes socials baixes —pobres—; entre dones i homes, i s'ha evidenciat amb intensitat que la pobresa té rostre de dona, és a dir, es feminitza la pobresa.³

La incomoditat amb els pensaments i les formes d'actuació que generen injustícies es reflecteix en aportacions teòriques i pràctiques, que descobreixen visions feministes que suposen redefinicions creatives de les polítiques, per esdevenir espais de participació en un món d'igualtats encara vacil·lants; un món marcat per les estructures de poder que fomenten la discriminació de les dones i dificulten que accedeixin a una vida plena i impregnada pels drets humans. Amb la finalitat d'eliminar les conseqüències de les orientacions neoliberals —atur, crisi de la solidaritat, abandonament de la responsabilitat pública...—, grups i associacions de dones s'han implicat en l'àmbit social i l'econòmic en els seus espais de vida —barris i petites poblacions. Elles, amb les seves accions, han assumit el compromís del sosteniment social i afectiu, complint tot tipus de tasques comunitàries —menjadors populars, prevenció de malalties, llars d'infants, reconstrucció d'habitatges, cooperatives de producció, mercats locals...⁴ Aquestes respostes de participació en l'organització política, econòmica i social són necessàries per trencar amb els models de relació que reproduïxen, des de la seva

las esperanzas de ver un día que sus “periferias” pueden alcanzar a los “centros”». S. AMIN, «El paradigma del desarrollo», a S. AMIN i F. HOUART (ed.), *Globalización de las resistencias: El estado de las luchas 2003*, Barcelona, Icaria, p. 335.

3. Les reivindicacions de moviments de dones al llarg del segle XX que demanen la veritable universalització dels drets humans es concreten, a partir dels anys vuitanta, en una denúncia explícita de les repercussions de les polítiques neoliberals en la vida de les dones d'«Orient i Occident», del «sud i del nord». L'Observatori de la Pobresa a Catalunya en els seus informes —publicats per la Fundació Un Sol Món— indica l'augment de la pobresa entre dones de més edat, especialment aquelles que viuen soles, però també assenyala que aquesta situació tendeix a augmentar entre dones joves o d'edats intermèdies amb fills i filles que estan sota la seva responsabilitat. S'afegeix també el grup de dones procedents d'altres països que arriben a Catalunya buscant noves expectatives de vida, però que es troben exposades —especialment quan no tenen regularitzada la seva situació— a la marginació social.

4. S. CHARLIER i H. RYCKMANS, «Los movimientos de mujeres por otra globalización», a S. AMIN i F. HOUART (ed.), *Globalización de las resistencias: El estado de las luchas 2003*, Barcelona, Icaria, p. 241-252.

infància, la desigualtat i l'exclusió de les dones, determinant les seves opcions de vida. Són respostes, a més, que alerten de la necessitat de revisió de les polítiques desenvolupades.⁵

En el nostre context, els diferents governs de la democràcia, amb més o menys urgència, han anat escoltant les aportacions diverses dels moviments feministes per considerar que els reptes socials i educatius havien d'atendre la igualtat jurídica entre dones i homes; una igualtat formal que no acaba de traduir-se en la vida quotidiana —en la igualtat de resultats.⁶ La diferència sexual, que ha comportat al llarg de la història la construcció del gènere i la justificació de la desigualtat, ha d'entrar en un procés d'anàlisi —i deconstrucció—⁷ que permeti plantejar-se, obertament, els mecanismes que mantenen i justifiquen la jerarquització i superioritat en l'àmbit públic d'un sexe, el masculí, i l'exclusivitat del femení en l'àmbit privat. L'aproximació al gènere ha de representar una nova lectura de les relacions socials, laborals, sexuals... teixides, d'acord amb unes interpretacions culturals determinades, per clarificar i comprendre com, en cada context específic, s'administren les pràctiques de producció —rol pro-

5. És interessant consultar els documents sobre drets humans de les dones d'Amnistia Internacional (<<http://www.a-i.es>>), on es visibilitza i es denuncia la constant impunitat, la protecció poc efectiva i el silenci davant els crims, les tortures, els maltractaments... vers les dones, fets que se succeeixen malgrat alguns avenços com l'adopció, el desembre de 1999, del Protocol Facultatiu de la Convenció sobre l'eliminació de totes les formes de discriminació contra la dona. Aquest protocol possibilita la presentació de denúncies per tal que les ciutadanes dels estats que formen part de la Convenció puguin promoure l'inici d'investigacions quan els seus drets siguin violats.

6. La igualtat, formal i real, entre dones i homes és un dret fonamental de l'ésser humà reconegut en la Declaració d'Atenes de 1992. En aquest sentit, a Espanya la Sentència del Tribunal Constitucional 229/1992, *Fundamento Jurídico*, 2º, afirma que la consecució de l'objectiu igualitari entre homes i dones permet l'establiment del dret igualitari, és a dir, l'adopció de mesures reequilibradores de situacions socials discriminatòries preexistents, per aconseguir una substancial i efectiva equiparació entre les dones —socialment desfavorides— i els homes.

7. Deconstruir per comprendre críticament, és a dir, «[...] el desarrollo de una comprensión crítica que enlace el significado de las palabras con un entendimiento más coherente del significado del mundo se constituye en un requisito previo para alcanzar una percepción más clara de la realidad. [...] Así, con miras a superar lecturas de la realidad que no pasan del mero nivel de la palabra [...] hemos de desarrollar una comprensión crítica de varias entidades psicológicas, como “las memorias, las creencias, los valores, los significados [...] que existen realmente allí fuera, en el mundo de la acción y la interacción social”. Antes de dotar sentido a una descripción de la realidad a nivel de las palabras, por tanto, es necesario leer el mundo, esto es, las prácticas culturales, sociales y políticas que lo conforman. La lectura del mundo deber preceder, por tanto, a la lectura de las palabras, tal como sugiere Freire. Ello equivale a afirmar que, para poder acceder al significado pleno y verdadero de cualquier entidad, debemos analizar las prácticas culturales y políticas que vehiculan nuestro acceso al campo semántico del mundo y su interacción con los rasgos semánticos de la palabra», D. MACEDO, «Prólogo», a N. CHOMSKY, *La (des)educación*. Barcelona, Crítica, 2001, p. 19.

ductiu— i de reproducció —rol reproductiu— al sexe masculí i al sexe femení. En aquest procés analític és necessari qüestionar-se si dones i homes tenen, en el present, el mateix accés a l'alimentació, als recursos econòmics, al poder, al control del temps..., que permeten la llibertat per escollir opcions vitals similars; i si es valoren de manera positiva els rols i les activitats que es desenvolupen. La valoració del rol que cadascú exerceix, d'acord amb el gènere construït, deriva en unes perspectives, unes problemàtiques i unes necessitats específiques que exigeixen el desenvolupament d'estratègies i mesures diferencials per a les dones i els homes. De la mateixa manera, s'han de tenir presents, com s'ha indicat anteriorment, les influències ideològiques de l'economicisme —orientat pel pensament neoliberal—, com a model únic de relació i desenvolupament, ja que continuen donant suport a la divisió social del treball patriarcal-capitalista i la legitimen, de manera que s'exclou la dona per tancar-la a l'àmbit privat declarant el treball domèstic i la cura dels altres no productiu (d'aquesta manera, si no aporta cap benefici econòmic, tampoc no pot remunerar-se). En recloure les dones a l'esfera privada, on el seu rol i la seva activitat no s'inclouen com a treball productiu en els indicadors econòmics —per exemple, en el càlcul del producte interior brut—, s'està donant consistència i valor a una societat claustra on les dones són la colònia inferior d'un sistema en el qual les economies de subsistència que desenvolupen són ignorades, menyspreades i invisibilitzades.⁸ A més, les formes de vida de les dones s'infravaloren, malgrat que puguin ser models de referència per establir, per exemple, pautes d'alimentació equilibrades, aportin coneixements valuosos a la medicina a partir de l'ús de remeis naturals, o siguin referents per a la gestió de les relacions i la solució dels conflictes a través del diàleg.

En el segle XXI, la consideració d'inferioritat natural del sexe femení persisteix, mantenint les dones en una continuada situació de violència i precarietat social. Per una part, les reaccions violentes que condueixen homes a maltractar les dones fins a la mort no poden atribuir-se, simplement, a patologies individuals, sinó que estan relacionades amb la pervivència d'un model androcèntric on la masculinitat és valorada com a superior, i l'home que la representa es dóna legitimitat per exercir el seu poder a través del domini i la submissió dels altres.⁹

8. És interessant M. MIES, «El mito de la recuperación del retraso en el desarrollo», a M. MIES i V. SHIVA, *Ecofeminismo*, Barcelona, Icaria, 1997, p. 87-106.

9. «Tenemos indicios para pensar que el ejercicio de este dominio no ha sido ni es tarea fácil, y que hizo necesario construir la que podemos considerar como gran mentira primigenia: la afirmación de que existen unos seres humanos superiores a otros. Esta afirmación falsa, que ha sido cuidadosamente argumentada por las religiones y los padres de la filosofía y la política, desde Platón y Aristóteles hasta nuestros días, sólo puede sustentarse con una negación también falsa: definiendo

Els maltractaments físics i psicològics que es vivencien a la llar, en el món laboral, al carrer, a través dels mitjans de comunicació, en les guerres... mostren com les dones continuen sent objecte de reiterades pràctiques que vulneren la seva dignitat i impossibiliten el desenvolupament d'una bona vida.¹⁰ Per altra part, la precarietat de les seves existències mostra l'augment de la vulnerabilitat, la inseguretat, la pobresa i la desprotecció social. La precarietat s'observa en les noves formes de treball —extensió del treball autònom i dels contractes per obra o servei; estructura empresarial descentralitzada; multiplicació constant de les variacions en els tipus de contracte...—; en la flexibilitat dels temps i els espais de treball —temps parcial, teletreball, tallers domèstics...—; en la intensificació del procés de producció —hores extres que ja no es quantifiquen, màxima disponibilitat...—; en la incorporació de qualitats que difícilment poden ser estimades i retribuïdes —atenció personalitzada, capacitats comunicatives...—; en salaris més baixos i pèrdua de drets —en casos de maternitat, baixes per malaltia...—, i en altres condicions com la inexistència de salari o l'absència de regulació laboral. Aquests aspectes, presents en la vida laboral de les dones, s'insereixen en la seva vida quotidiana —amb efectes que possiblement estan repercutint en la convivència i la cura dels altres— i deriven en vides marcades per la precarietat social.¹¹

inferiores a “los otros”. [...] Creer en la mentira primigenia, pretender formar parte de colectivos superiores (por el sexo, la edad, la raza, la religión, la lengua...), puede provocar reacciones violentas, físicas o simbólicas, ante cualquier expresión humana que se identifica con lo inferior, por tanto, que hay que reprimir [...]. De ahí la violencia de los hombres contra las mujeres, pero también otras formas de violencia que reclaman hoy un debate que ya no se puede eludir.» A. MORENO, «Violencia viril», *El País* (18 abril 2004), p. 17.

10. «Además de violarse el derecho fundamental a la vida, otros derechos constitucionales son diariamente quebrantados: el derecho a la integridad física y a la libertad de miles de mujeres. En el año 2003 se presentaron 50.090 denuncias por actos violentos en el seno familiar, el doble de las presentadas en el 2001. Este panorama no es muy diferente del de otros países: es una lacra universal. UNICEF sitúa en un 20 % la población femenina que sufre algún tipo de violencia: muertes, malos tratos físicos y psíquicos, agresiones sexuales y ablaciones genitales. Ni siquiera estas desoladoras cifras expresan la magnitud del problema, al ser un tipo de violencia que no emerge en su totalidad. Los estudios realizados por el Observatorio sobre las muertes violentas en los tres últimos años revelan que en un 75 % de casos la víctima no había presentado ninguna denuncia previa. Sin duda alguna, estas cifras encubren una realidad más espeluznante: es el crimen más encubierto y más numeroso en el mundo, tal y como se afirmó en la IV Conferencia Mundial de Mujeres de Pekín, celebrada en 1995 a instancias de la ONU». M. COMAS D'ARGEMIR, «Derecho a la vida y a la libertad», *El País* (18 abril 2004), p. 17.

11. «Cabría aventurar una definición de la palabra *precariedad*, suficientemente amplia para dar cuenta del alcance y la multidimensionalidad del fenómeno, pero también lo bastante concreta como para que el término no acabe perdiendo toda fuerza explicativa: llamaríamos entonces *precariedad* el conjunto de condiciones, materiales y simbólicas que determinan una incertidumbre acer-

Reescriure la història i construir altres formes de vida més justes i equitatives que donin resposta als problemes de violència i precarietat social de les dones exigeix un major compromís polític que possibiliti els canvis legislatius i d'aquelles normes culturals que discriminen i condicionen la vida de les dones. Els governs no poden ignorar que, si bé dones i homes compartim la mateixa humanitat bàsica, s'ha invisibilitzat, durant mil·lennis, l'ésser femení. La clandestinitat, l'oblit, i freqüentment el menyspreu i la infravaloració, han atrapat les dones en la teranyina dels prejudicis i els estereotips sexistes. La lluita per superar les injustícies derivades del gènere requereix, per una part, desterrar la imatge de dones victimitzades per fer emergir i reivindicar el seu protagonisme en processos de desenvolupament —no únicament per la seva contribució econòmica mercantil quan desenvolupen treballs remunerats, sinó per la seva contribució a espais de econòmics no mercantils—; i en processos de pau —les dones són impulsores de la reconciliació en societats castigades per les guerres, amb la qual cosa contribueixen a la reconstrucció del teixit social. D'altra banda, és necessària una lluita social, i no tan sols de totes i cadascuna de les dones, sinó també de tots i cadascun dels homes. S'ha de ser conscient, però, que la responsabilitat i el compromís social de la ciutadania necessiten també la regulació jurídica que possibiliti el marc per al reconeixement real dels drets de les dones, així com d'altres polítiques dels organismes internacionals i dels governs nacionals que no plantegin únicament principis ideològics abstractes, sinó que aquests vagin acompanyats de projectes i mesures contra la discriminació per raó de sexe. Les polítiques han de prioritzar la igualtat d'oportunitats entre dones i homes, redistribuint els béns bàsics de manera que es garanteixi la possibilitat real per exercir les llibertats i participar en l'organització i la definició de la vida en comú. Avançar en la igualtat requereix, en el present, el reconeixement dels drets de les dones i l'aplicació de polítiques públiques de discriminació positiva, és a dir, l'establiment de diferències en el tractament per suprimir o corregir desigualtats de fet que en diferents àmbits pateixen les dones. Aquestes polítiques no es poden fonamentar en el supòsit que han de compensar greuges històrics, sinó que la seva finalitat és distingir —discriminar positivament— les dones que es troben en una situació d'inferioritat en la qual la declaració d'igualtat formal no és suficient. Les polítiques han d'implementar, entre altres, accions

ca del acceso sostenido a los recursos esenciales para el pleno desarrollo de la vida de un sujeto. Esta definición permitiría superar las dicotomías público/privado y producción/reproducción, y reconocer y dar visibilidad a las interconexiones entre lo social y lo económico que hacen imposible pensar la precariedad desde un punto de vista exclusivamente laboral y salarial.» COLECTIVO PRECARIAS A LA DERIVA, *A la deriva: Por los circuitos de la precariedad femenina*, Madrid, Traficantes de Sueños, 2004, p. 28.

que fomentin l'ocupació remunerada; la conciliació de la vida familiar i professional; l'eradicació de la violència; la formació, la informació i l'atenció; el benestar i la participació pública de les dones. Però també s'han de tenir presents, per una part, els possibles límits d'aquestes mesures per tal que siguin proporcionals, idònies, motivades i temporals; per altra part, no s'han de confondre amb aquelles accions paternalistes que aparentment resulten un privilegi per a les dones, però que continuen fomentant una visió d'inferioritat que perpetua els estereotips sexistes i les desigualtats.¹²

Urgeixen respostes globals i coordinades per part de tots els poders públics, en cooperació amb els moviments de dones, que possibilitin el desplegament de mesures integrals que permetin continuar treballant per eliminar els obstacles i obrir les portes a la igualtat i la col·laboració entre dones i homes. El desig de justícia ha de presidir les polítiques públiques, perquè la política no es pot limitar a «reflectir les virtuts i els defectes de la societat que representa». La tasca d'aquelles persones escollides per governar no és la de «reflectir la societat, ni tan sols agradar a la societat, sinó influir en la seva evolució i millora».¹³ Canviar la realitat exigeix considerar la complexitat de les problemàtiques que viuen les dones i els contextos diversos on es produeixen, per proposar polítiques globals i no fragmentàries. L'actual Govern socialista ha plantejat la creació d'una Secretaria General de Polítiques d'Igualtat —de la qual dependrà l'Ins-

12. Per exemple, poden ser qüestionables algunes mesures implementades en l'àmbit laboral. L'estudi «La incorporació de la dona al mercat laboral: implicacions personals, familiars i professionals» indica que les mesures de conciliació laboral i familiar aplicades per empreses —flexibilització en els horaris, reducció jornada...— acaben perjudicant el desenvolupament professional de les dones que decideixen adoptar-les. Un 47% de les dones que han participat en l'estudi opina que ser mares va afectar la seva carrera professional. També és significatiu que únicament un 29% optaria per una jornada parcial, atès que aquesta implica disminuir els seus ingressos i, a més, opinen que limitaria la seva promoció. S. ALCAIDE, «La encrucijada del trabajo femenino», *El País* (29 febrer 2004), p. 38.

13. Les paraules de Mar Moreno pronunciades en el discurs d'investidura com a presidenta del Parlament andalús mostren la voluntat que la política s'impregni de la participació i aportacions de les dones: «Yo traigo al Parlamento andaluz del siglo XXI la intención de ejercer el poder no para reparar huellas de hombre, sino para dejar huellas propias de mujer que sumen y sigan haciendo camino»; s'exerceixi amb democràcia: «La democracia es nuestra razón de ser [...]». Cuando la gente nos mire debería encontrar en nosotros un grupo humano dispar, plural, de opiniones divergentes e intereses contrapuestos [...] pero un grupo humano ejemplar desde el punto de vista de nuestros comportamientos, expresiones y formas políticas»; i amb bondat: «La bondad no es cómoda ni fácil, casi siempre exige valentía cuando no sacrificio. La bondad exige altruismo, exige autodominio y conocimiento [...]». Deseo que la bondad prevalezca en esta Cámara, bondad en las ideas, bondad en las leyes, bondad en el ejercicio del poder [...]» M. MORENO, «Prohibido dejar de soñar», 31 de març de 2004.

titut de la Dona¹⁴—, i d'una delegació específica del Govern per a temes de violència vers les dones. Cal pensar si aquestes propostes volen allunyar-se de les polítiques neoliberals de privatització i reducció del pressupost social i educatiu desenvolupades pels governs conservadors, polítiques que no han solucionat les problemàtiques de les dones, sinó que aprofundeixen més en la seva permanència. No es pot oblidar que si la inversió pública està lluny de les polítiques d'igualtat social, el mercat tampoc no resulta un mecanisme òptim, ja que la seva finalitat és la recerca de rendiments i beneficis econòmics immediats, i no la seva distribució justa.

2. EDUCAR EN LA IGUALTAT, EDUCAR EN LA DIFERÈNCIA

La percepció i plena consciència de la realitat de les dones, de les seves problemàtiques però també de les seves aportacions, evidencia la necessitat que els debats i les polítiques socials es vinculin i relacionin estretament amb els cursos i les polítiques educatives, prioritzant els processos formatius de la ciutadania per poder canviar les pràctiques i construir principis ètics democràtics fonamentats en els drets humans de tots els éssers humans. Educar per a la democràcia i els drets humans significa pensar en l'educació en valors com a espai necessari per deconstruir el gènere i trencar amb les desigualtats que aquest ha comportat. En aquest sentit, s'ha de pensar en l'educació com un espai polític i èticament bel·ligerant que no s'aïlla del món, sinó que parteix de les experiències de vida per replantejar-se, de manera constant i dinàmica, les relacions de justícia, de llibertat, d'igualtat i de solidaritat entre dones i homes, oposant-se a les posicions que justifiquen l'exclusió social i la discriminació de les dones i rebutjant-les. Però, a més, pensar l'educació en valors des d'una perspectiva de justícia social es justifica també pel fet que les pràctiques educatives no han tro-

14. L'Institut de la Dona, creat l'any 1983, va suposar el reconeixement de la necessitat de construir la igualtat entre dones i homes, al mateix temps que s'anava definint la democràcia a Espanya després d'anys de dictadures i autoritarismes. Des de la seva creació, ha estat l'organisme responsable de les polítiques d'igualtat d'oportunitats. Progressivament, les diferents comunitats autònomes van anar creant els instituts respectius. En el cas de Catalunya, l'Estatut d'autonomia, en el seu article 9.2., determina que correspon a la Generalitat de Catalunya la competència exclusiva en matèria de promoció de la dona. Per Decret 25/1987, de 29 de gener, es va crear la Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, amb l'objectiu de promoure la igualtat de drets i la no-discriminació, així com la participació equitativa de la dona en la vida sociocultural, econòmica i política. A partir de 1989, a través de l'Institut Català de la Dona, s'han proposat plans per a la igualtat d'oportunitats. El Parlament de Catalunya va crear, el desembre de 2003, la Comissió Permanent de Legislatura per als Drets de les Dones.

bat els mecanismes per traduir els principis teòrics i legislatius que propugnaven la coeducació i la igualtat d'oportunitats en les escoles i en altres espais formatius. Sembla que, com en altres àmbits, el marc jurídic resulta un requisit imprescindible, però no ha garantit de manera suficient el canvi de les institucions educatives ni de les relacions i els intercanvis educatius que s'hi vivencien. Canviar la pràctica educativa exigeix un canvi d'actituds i de valors, una nova mirada que obri l'espai de trobada de les diferències des d'una perspectiva educativa fonamentada en els drets humans —inherents a la persona i a la seva humanitat—, i en els valors universals que aquests proclamen. Una educació viva, inquietada, que permeti observar detingudament aquells moments en què és possible copsar el sentit de l'univers i de la vida, en què és possible descobrir l'existència del món com a valor, com a construcció col·lectiva del que és just, i d'aquesta manera sentir-se coresponsables del futur personal i de tota la humanitat.¹⁵ Des d'aquesta perspectiva, l'educació en valors es projecta en un procés constant de desvetllament de la sensibilitat i del compromís moral per revelar-se davant d'un món mutable, desigual, marcat per les injustícies i els desequilibris. Revelar-se suposa, per una part, creure que és possible imaginar altres formes de vida on la diferència sexual no porti a l'exclusió de les dones sota la fal·laç justificació de la seva inferioritat. Per altra part, vol dir creure que és necessari actuar, una actuació guiada per la comprensió que és urgent compartir per poder conviure i construir un món divers, pacífic i sostenible.

Aquests plantejaments no són possibles si en el context institucional, i en la vida quotidiana de les escoles, no es troben espais per pensar els processos educatius que es desenvolupen, i per analitzar de quina manera s'estan construint relacions de justícia respectuoses amb les diferències, o es promouen relacions limitadores de les identitats diverses. En aquest sentit, la reflexió de les pràctiques educatives hauria de considerar de quina manera l'escola configura el pensar i el sentir de les persones, i com transmet patrons culturals que porten a actuacions que reproduïen models androcèntrics i discriminadors, o per contra trenquen amb aquestes concepcions per plantejar-se altres formes de relació i de vida basades en la igualtat des del respecte de les diferències. Analitzar la realitat és imprescindible per poder pensar una educació global que, des d'una perspectiva contextualitzada i crítica, s'oposi a les actituds i les formes d'actuar que inferioritzen la dona i la reclouen en espais considerats menys significatius en l'esfera pública, si no la invisibilitzen, l'exclouen de les expectatives d'èxit o la sotmeten a rituals, bromes i rumors sexistes. En el present no es pot parlar de justícia sen-

15. És interessant R. M. MURARO i L. BOFF, *Femenino e masculino*, 3a ed., Rio de Janeiro, Sextante, 2002.

se relacionar-la amb la igualtat de drets de dones i homes; però tampoc no es pot parlar de justícia sense reconèixer les seves diferències.¹⁶ Aquest reconeixement de la igualtat, des de la diferència, planteja noves formes d'educar en valors on adherir-se al discurs de la diferència no pot significar deixar de proclamar la igualtat de drets. A més, adherir-se al discurs de la igualtat tampoc no ha d'implacar una proposta simple d'imitació i repetició d'allò masculí —que porta a la perpetuació d'un ordre sexista—, sinó que suposa defensar la diferència femenina no únicament fisiològica i biològica, sinó especialment històrica i cultural, i afirmar aquells valors positius per a la vida individual i en comú. L'educació en valors en i per a la diferència pot obrir l'espai que garanteix la igualtat entre dones i homes, sempre que cadascú se senti lliure per expressar-se des del seu ser i estar en el món diferent. La diferència no pot suposar jerarquia, sinó que implica una forma d'organització social que té en compte el punt de vista i els valors de les dones i dels homes, els quals no poden ser exclusius d'un o l'altre sexe, sinó que es troben i aporten mirades plurals que enriqueixen la convivència i la vida. Educar en i per a la igualtat i la diferència vol dir aprendre a veure, a escoltar, a reconèixer i valorar l'altre —dona i home—; significa aprendre a partir d'experiències individuals i compartides que s'interrelacionen, dialoguen i permeten vivenciar la igualtat i la diferència com a valors.

Si bé el pensament pedagògic s'ha obert als debats i les aportacions dels moviments feministes, en la pràctica es constata la pervivència d'escenaris on dia a dia es continua representant un ordre simbòlic que manté diferències que justifiquen la desigualtat entre dones i homes. S'observa com l'escola impulsa processos d'innovació i de canvi, alhora que també continua complint la seva funció de reproducció de l'ordre social establert, de manera que el recrea i l'enforteix.

16. Cal tenir en compte les aportacions del feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència: «El feminismo de la igualdad se enmarcó, sobre todo, en la órbita de los derechos y las reivindicaciones de las mujeres respecto de los hombres, y su objetivo era la liberación de las mujeres. Partía de la idea de que para conseguirla era necesario ocupar los puestos, trabajos y papeles sociales tradicionalmente masculinos, como la vía de emancipación que después impulsaría una sociedad sin discriminaciones por razón de sexo. [...] El pensamiento y la práctica de la diferencia sexual parten de que las mujeres y los hombres somos diferentes, sin que este hecho justifique la desigualdad de derechos o de oportunidades, y parten a la vez de que la libertad femenina ha estado siempre presente en la vida de las mujeres [...]. Se trata, en cada momento histórico, de favorecer esa libertad, de ir dando sentido y significado a lo femenino para que pueda ser interpretado por cada mujer en primera persona [...]» A. MAÑERU, «A dos voces: educar en femenino», *Cuadernos de Pedagogía*, núm. 326 (juliol 2003), p. 57-58.

Són interessants les aportacions d'educadores i pensadores italianes, com Anna Maria Piussi, sobre la pedagogia de la diferència sexual, ja que permeten repensar els models escolars, l'educació i els valors. A. M. PIUSSI, L. BIANCHI (ed.), *Saber que se sabe*, Barcelona, Icaria, 1996.

Així doncs, es viu en la contradicció —entre el món de les idees i la reflexió, d'una banda, i el món quotidià de l'acció, de l'altra—, atès que l'educació segueix reproduint allò que els discursos teòrics rebutgen i volen eliminar. Però, a més, en alguns contextos, es produeix la paradoxa que l'educació, tant en el seu discurs com en les seves pràctiques, institucions i processos, ha amagat els rostres més autèntics de la realitat econòmica, social, política i cultural. Ha amagat molt més d'allò que ha desvetllat, i ha contribuït més a l'ordre injust que a la promoció d'una vida justa i digna per a tots els éssers humans. Aquestes evidències sobre la realitat teòrica i pràctica del sistema educatiu també requereixen mirades concretes que portin a revisar la cultura escolar en general, i els elements que s'hi entrellacen. En aquest sentit, si s'analitzen, per exemple, els continguts curriculars, es detecta la necessitat de despullar-los d'una visió androcèntrica —herència de la filosofia grega— que va establir els àmbits dignes de ser estudiats per les diferents generacions. En el present s'ha superat el menyspreu per la tecnologia i l'aplicació, però no ha passat el mateix amb altres aspectes del coneixement, especialment aquells relatius a les situacions i els conflictes de l'àmbit privat i, en general, a tot allò que està relacionat amb la vida quotidiana. Encara avui, en el nostre context, malgrat que la legislació educativa en la seva declaració de principis defensa la igualtat i la no-discriminació per raó de sexe, les dicotomies entre el món públic —identificat amb un món científic i cognitiu, un món valuós, rigorós i útil, patrimoni exclusiu masculí— i un món privat —identificat amb el món quotidià afectiu, de poca importància i baix valor, propi del món femení— continuen impregnant un currículum que s'estructura entorn de la racionalitat i ignora la dimensió emocional.¹⁷ Això ha provocat la pervivència dels enfocaments que inferioritzen, subordinen o separen la dona, sense tenir en compte que és necessari convertir les diferències basades en la dominació, en diferències basades en el respecte a identitats diverses. La identitat com a valor ha de ser objectiu i contingut de l'educació, identitat que es defineix i projecta en espais de llibertat i estima.

Les consideracions anteriors porten a pensar que l'educació en valors ha d'adoptar una perspectiva crítica i compromesa per tal de posicionar-se, considerant que la interpretació cultural del gènere és essencial per a la conformació lliure de la identitat de cada persona, una identitat que es va definint mitjançant tota la xarxa de relacions en què l'ésser humà s'integra i que va creant des del seu naixement. En aquest punt s'observa que les metodologies transmissives i acrítiques, que desvinculen els continguts d'aprenentatge de la realitat, fan difí-

17. És interessant G. SASTRE i M. MORENO, *Resolución de conflictos y aprendizaje emocional: Una perspectiva de género*, Barcelona, Gedisa, 2002.

cil trencar amb els models d'identitat que s'atorga als dos sexes i, conseqüentment, amb les relacions de poder, dominació i submissió que comporten. S'ha de tenir en compte que les actuals formes de discriminació i marginació per raó de sexe són més subtils. En les societats modernes globalitzades no s'evidencia, per exemple, discriminació en l'accés a l'educació, i fins i tot els resultats escolars obtinguts per les joves i els joves presenten diferències mínimes —alguns estudis mostren resultats superiors en les noies. Però en el moment d'accedir al món laboral i desenvolupar-se professionalment, resulta que dones i homes amb la mateixa qualificació obtenen posicions socials i remuneracions diferents pel seu treball. És a dir, les conseqüències del sexisme educatiu han de ser buscades probablement en un currículum ocult que continua incidint en la conformació i la internalització d'unes pautes de gènere diferenciades que deriven en diferents tipus d'expectatives i possibilitats segons el sexe, la qual cosa comporta una jerarquitització de les persones que situa la dona en una posició inferior.¹⁸

En aquest context, la Llei orgànica 20/2002, de 23 de desembre, de qualitat de l'ensenyament (LOCE), no sembla que abordi aquestes problemàtiques, i fins i tot podria suposar regressions rellevants en els avenços assolits respecte a una educació per a la igualtat i la diferència. La Llei planteja dubtes i interrogants, ja que les mesures proposades qüestionen un model educatiu comprensiu i basat en el procés, que ordenava els ensenyaments des de l'educació infantil fins a la formació universitària; un model no centrat únicament en les àrees de coneixement, sinó en l'aprenentatge per a la reflexió ètica i la compressió del món i de les seves problemàtiques. L'aprenentatge per a la vida i l'exercici de la democràcia en una societat plural i diversa, que emfatitza l'educació en valors, queda desvirtuat en enfocaments reproductors i memorístics basats en els models educatius que estableixen jerarquies diferenciadores, i que donen valor a l'obediència i l'autoritat —models que al llarg de la història han mantingut les dones en una situació de desigualtat i marginació. La presència de l'ètica, de la reflexió sobre els valors i els contravalors de les nostres societats sembla que es dilueix en la LOCE, i s'ignora que la democràcia ha d'obrir l'espai per a la trobada i el diàleg intercultural de les dones i els homes. Amb aquest posicionament es descarten les possibilitats d'una educació en valors en una societat que s'ha de definir per la seva diversitat. És en aquest context que la lectura del text legal porta a plantejar-se diferents preguntes respecte de l'educació en i per a la igualtat i la diferència: com dones i homes han d'aprendre a dialogar, a aproxi-

18. És interessant M. SUBIRATS i C. BRULLET, «Rosa y azul: La transmisión de los géneros en la escuela mixta», a A. GONZÁLEZ i C. LOMAS (coord.), *Mujer y educación: Educar para la igualdad, educar desde la diferencia*, Barcelona, Graó, 2002, p. 133-167.

mar-se i a conuiuere si s'ataca el model d'escola participativa?; com cal incidir en els processos de socialització i construcció de la identitat —una identitat que no estigui determinada pel gènere construït— dels infants en les primeres edats si s'infravalora l'educació infantil i se la reclou a una «atenció educativa i assistencial»; no és aquesta etapa una base formativa fonamental per a la construcció del jo i el desenvolupament d'aprenentatges de valor posteriors?; com s'ha de garantir la igualtat d'oportunitats de totes les noies i nois si es converteix l'educació secundària en una etapa selectiva, retornant a l'elitisme i donant valor als centres classistes?; per què s'eludeixen els continguts d'interès social i humà, especialment els més controvertits i que plantegen conflictes de valors, com poden ser les problemàtiques de les dones arreu del món, i es defensa la memorització i l'acumulació de dades sense possibilitat de crítica i de qüestionament? Les preguntes es multipliquen davant d'una llei on sembla més important saber competir, de manera que els principis del neoliberalisme es converteixen en finalitats que cal assolir, ignorant les necessitats diferencials i els problemes de la infància i l'adolescència. L'absentisme i el fracàs escolar —problemàtica que en alguns contextos augmenta entre noies de diversos grups culturals—, que comporta la marginació i l'exclusió del sistema, acaba sent una qüestió d'esforç personal, i així es fomenta també el sentiment de culpa, i fins i tot es pot continuar reafirmant com a fet natural la discriminació de les dones. Tan preocupants són algunes opinions que relacionen el fracàs —de noies i de nois— amb la desestructuració i la suposada crisi de la família, ignorant la conformació de models familiars diversos, i arribant al sarcasme d'afirmar que la causa —i, per tant, el problema— és la participació de les dones —les mares— en la vida pública. El text legislatiu sembla que ens porta a greus retrocessos en la conformació d'una societat plural en potenciar-se, sota la recerca dels suposats «valors» d'excel·lència i qualitat, les desigualtats, i no únicament per raó de sexe, sinó també per indicadors relacionats amb el nivell social, l'ètnia, el lloc de procedència o el context de vida.¹⁹ El canvi de les nostres realitats i formes de vida necessita també una legislació que ofereixi un marc normatiu i uns principis ètics fonamentats en els drets humans, però ens trobem davant d'una llei que sembla que no es planteja els mecanismes que mantenen sotmeses les persones —les dones— i allò que les allibera. Per tant, tampoc no obre l'espai per a la ideació creativa de noves solucions a les problemàtiques de les dones i els homes en un context de democràcia real.

19. És interessant el monogràfic «El sistema educativo a examen», *Cuadernos de Pedagogía*, núm. 326 (juliol 2003), on s'analitza el sistema educatiu espanyol en el marc de la seva història, els canvis socials i legislatius i la vigent Llei de qualitat de l'ensenyament de 2002.

3. VEUS EN FEMENÍ, A TALL DE SÍNTESE

Les polítiques socials i educatives tenen el compromís no únicament de repensar l'educació en valors per educar en la igualtat i la diferència, sinó que han de partir del principi que aquest procés és inviable si la participació i les mirades de les dones estan absents o són anecdòtiques. És necessari reflexionar des de la realitat de les dones, i amb veus en femení, i això implica dotar de nous continguts i significats la història i les experiències del present per fer emergir cosmovisions, interpretacions i sensibilitats diverses entorn dels valors de la diferència i la igualtat.

El segle XX va caracteritzar-se per la pluralitat de moviments feministes que afirmaven la necessària representació de les dones políticament i intel·lectual.²⁰ Els debats entorn de la feminitat, dels drets polítics i socials, i de qüestions sobre la producció —temes laborals, pobresa...— i la reproducció —anticoncepció, avortament, maternitat, maltractaments...— van tenir efectes significatius en les democràcies occidentals, que es van traduir en la institucionalització del feminisme. Les societats del benestar van fer una aposta per una igualtat d'oportunitats que s'ha materialitzat en l'accés a l'educació, les llibertats individuals, els drets de plena ciutadania política, una millor qualitat i una més llarga esperança de vida. En el segle XXI no es pot negar el camí fet, però també s'han d'evidenciar els condicionaments, el malestar i les dificultats en les relacions entre els sexes que s'observen, com s'ha apuntat anteriorment, en dos eixos que aglutinen una diversitat de problemàtiques, les quals s'expressen amb magnituds i intensitats diferencials arreu del món: la violència amb les seves cares múltiples, i la precarietat de l'existència, del ser i estar en el món de les dones.²¹ Els canvis

20. És interessant N. CARBONELL, *La dona que existeix: De la Il·lustració a la globalització*, Vic, Eumo, 2003.

21. «Curiosamente, todo lo que estábamos consiguiendo las mujeres en un régimen de libertades o en otro igualitarista está siendo reducido a cenizas, porque este capitalismo salvaje que avanza sin freno está cebando principalmente a las mujeres. [...] El 80 % de los pobres de la Tierra son mujeres; y aunque el número de puestos de trabajo ha aumentado, las condiciones de ese trabajo son miserables. El 40 % de los campesinos del planeta son también mujeres a cuyo cargo corre la mitad de la producción mundial de alimentos, y casi siempre sin recibir remuneración alguna, así como la economía doméstica de subsistencia también supone una carga adicional para las mujeres, contribuyendo a la economía global en muchos billones de dólares con un trabajo no reconocido ni pagado. Constituyen dos terceras partes de los analfabetos y en cuanto a la posesión del territorio mundial sólo alcanza el 1 %. Si a esto le añadimos que constituyen la inmensa mayoría de los que malviven en campos de refugiados, y que las migraciones y la pobreza hacen que dos millones de niñas entren cada año en el circuito de la explotación sexual, podemos componer el friso de un horror insoportable.» V. SENDÓN DE LEÓN, *Mujeres en la era global: Contra un patriarcado neoliberal*, Barcelona, Icaria, 2003, p. 112.

polítics, que aparentment estableixen vies perquè les dones ocupin estructures de poder, poden quedar en l'àmbit de la intencionalitat simbòlica si, simultàniament, no s'implementen processos educatius que portin al canvi de valors, de prioritats, de projectes de vida plurals on les aportacions de les dones siguin visibles i rellevants. Es tracta, en definitiva, d'incorporar en el pensament pedagògic altres veus virtuoses, les veus de les dones, els seus pensaments i interpretacions del món. Aprendre a captar altres missatges, estar alerta, concentrar-se en el que és divergent i divers és avui també el repte de l'educació en valors. És així que les conclusions sobre l'educació en valors, sobre la realitat de les dones, sobre una educació en i per a la igualtat i la diferència queden recollides, intencionalment, a través de veus en femení que sintetitzen els principis de valor. En les pàgines anteriors, aquests s'han anat plasmant amb la voluntat de pensar en una educació que recupera la seva dimensió humanitzadora, aquella que permet a cada persona, des de la seva diferència sexual, ser i estar en el món d'una manera més justa i més solidària amb si mateixa i amb les altres persones; una educació que té en compte les necessitats humanes més profundes de les dones i dels homes, aquelles que permeten viure de manera plena i satisfactòria; una educació on totes les persones compreguin i sentin la necessitat de compartir i assolir el major benestar afectiu possible en cada circumstància. Es tracta, en definitiva, de superar des de la trobada dialògica de mirades diverses els problemes morals de les societats fent emergir la història i el present de les dones i dels homes per construir, conjuntament, un futur on es defineixi el significat de renovats i nous valors. I això significa educar en els valors següents.

a) De la diferència

Has de cultivar l'*isti'dad*, l'estat d'alerta [...]. L'equipatge més valuós dels estrangers és la seva diferència. I si et concentres en el que és divergent i divers, tindràs il·luminacions.²²

Educar en el valor de la diferència com a espai de llibertat, fent emergir les identitats diverses, per tal de desenvolupar la capacitat de conferir-se sentit a si mateixes i de conferir-ne als altres, al món, a partir de la pròpia experiència, necessitats i desitjos. Ser i estar en el món des del jo, des de l'autonomia identitària que permet conferir unitat a la pròpia vida, recollir el passat i projectar-lo endavant, fixar objectius, marcar continuïtats o transicions. Les dones han de fer de la pròpia existència una narració amb veu i sentit propi.

22. F. MERNISSI, *L'harem occidental*, Barcelona, Edicions 62, 2001, p. 10.

b) De la igualtat

Amanece una revolución capaz de hacer compatibles la igualdad y la diferencia, de gritar que los seres humanos, hombres o mujeres, no han de ser excluidos o discriminados y de convencer de que las diferencias de raza, sexo, lengua, sensibilidad y cultura son la sal de la vida.

Sin considerarnos iguales en derechos y oportunidades no podríamos vivir, pero sin la pluralidad maravillosa del mundo y de la gente no podríamos aprender nada; seríamos ciegos, sordos, mudos. Por ello esta revolución hace que igualdad y diferencia convivan dentro de una idea general de respeto hacia los seres humanos, sean hombres o mujeres. No puede haber respeto ni amor sin igualdad y sin diferencia.²³

Educar en el valor de la igualtat significa reconèixer la diferència sexual i deconstruir el gènere que divideix i jerarquitzza els rols i les activitats que dones i homes desenvolupen. Això implica dotar de significat i de valor les aportacions dels treballs de les dones, treballs empàtics i solidaris que cooperen amb els processos naturals, reconstrueixen els teixits socials, i aborden les necessitats —socials, econòmiques, afectives— que asseguruen una vida sostenible i una convivència harmònica. A més, significa percebre la discriminació positiva com a valor necessari, en un present en què les desigualtats necessiten la normativització per aconseguir la vivència d'una igualtat material.

c) De la democràcia

La democracia como régimen ha de ser la expresión, la resultante de la sociedad democrática. Sociedad que se irá logrando a medida en que la visión del hombre vaya adquiriendo una visión más justa de su propia realidad y, a través de ella, de la realidad toda [...]. El orden democrático se logrará tan sólo con la participación de todos en cuanto persona, lo cual corresponde a la realidad humana.²⁴

L'expressió dels valors de la igualtat i la diferència necessiten contextos de democràcia moral, i això significa pensar en una educació que es preocupa igualment per tothom, perquè cada persona creixi i es desenvolupi buscant la pròpia felicitat i fent felicitat les altres persones amb qui conviu. Es tracta d'educar des de la consciència que les societats no estan determinades, i que la democràcia es va

23. M. RIVIÈRE, *El mundo según las mujeres*, Madrid, Aguilar, 2000, p. 15-16.

24. M. ZAMBRANO, *Persona y democracia: La historia sacrificial*, Barcelona, Anthropos, 1988, p. 163-164.

construint amb la participació de dones i homes que es projecten i projecten la vida en comú des de la seva diferència sexual.

d) Del diàleg

El silencio nos pone en actitud de búsqueda, de descubrimiento. Es una expectación que busca ser respondida. Es ésa tal vez la causa de que él mismo conju- gue muchas veces su movimiento con una escucha.

Escuchar implica disponerse a entender lo que no está codificado, lo intuitivo. Es obligar al lenguaje a esperar que sean inteligencia y sentimientos los que le dicen el contenido de las palabras.²⁵

Cal educar en el diàleg per recuperar l'ètica de la paraula i del silenci, el valor d'aquells espais humans on el llenguatge busca l'encontre, la complicitat i el compromís. Dialogar vol dir escoltar, valorar i respectar, i el respecte és un hàbit que s'adquireix, com altres hàbits, per la repetició d'actes, per la insistència en comportaments dirigits a desterrar qualsevol forma de separació d'allò diferent pel simple fet de ser distint. Dialogar significa obrir-se, sortir del propi jo per trobar-se i comunicar-se, des de la raó i la sensibilitat, amb dones i homes.

25. O. CASANOVA, *Ética del silencio*, Madrid, Anaya, 1998, p. 71.